

Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre

Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén

VARIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

XXVIII

Redigit
CSANÁD BÁLINT

Publicationes Instituti Archaeologici
Sedes Scientiarum Philosophicarum
Academiae Scientiarum Hungaricae

JANKOVICH B. DÉNES – SZATMÁRI IMRE

**RÉGÉSZETI KUTATÁSOK
AZ ALFÖLDI MIKRORÉGIÓ TERÜLETÉN**



ARCHAEOLOGUA

Budapest 2013

Translation
Magdalena Seleanu

Desktop editing and layout
Rita Kovács

Cover design for the series by
Gyula Mayer

This publication and the research were supported by the following project grants
775/I., 262/II., 231/III., T 018375, K 81935, PUB 106590



All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any other information storage and retrieval system, without requesting prior permission in writing from the publisher.

© Authors
© Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Archaeology

ISBN 978-963-9911-43-7
HU – ISSN 0237-9090

Produced by Archaeolingua Foundation & Publishing House



Printed in Hungary, by
Prime Rate Kft. Budapest

TARTALOM

Tartalom	5
Bevezetés	7
Köszönetnyilvánítás	12
1. Egyes ásatások részletes közlései	15
1.1. Jankovich B. Dénes: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen	15
1.1.1. Táblák	235
1.2. Lyublyanovics Kyra: END0006 lelőhely Árpád kori csontleleteinek zoológiai vizsgálata	293
1.3. Jankovich B. Dénes: Lelelőhely felmérés és szondázó ásatás az END0161 számú lelőhelyen	311
1.3.1. Táblák	350
1.4. Jankovich B. Dénes: Szondázó ásatás az END0182 számú lelőhelyen	357
1.4.1. Táblák	387
1.5. Jankovich B. Dénes: Egyéb kisebb ásatások Árpád-kori leletei	395
1.5.1. END0035 lelőhely	395
1.5.2. END0045 lelőhely	400
1.5.3. END0119 lelőhely	403
1.5.4. END0157. lelőhely	415
1.5.1. Táblák	423
1.6. Szatmári Imre: Az Árpád-kori Bercsényegyháza	431
1.6.1. Táblák	
1.7. Szatmári Imre: A középkori Dèce temploma és temetője	473
1.7.1. Táblák	
2. Jankovich B. Dénes: Kutatási eredmények	617
2.1. Ásatások	617
2.1.1. Templomok	617
2.1.2. Temetők	618
2.1.3. Telepek	620
2.2. Felszíni gyűjtések és geofizikai mérések	620
2.2. END0196 lelőhely	621
3. Jankovich B. Dénes: A településszerkezet koronkénti változásai	623
3.1. Természetföldrajzi környezet	623
3.1.1. Kistájak, régiók	623
3.1.2. Éghajlat	626
3.1.3. Talajtípusok	627
3.1.4. Növényzet	628
3.1.5. Állatvilág	631

3.2. Települési sajátosságok az avar korban.....	633
3.3. Megjegyzések a 10. századi településszerkezethez.....	635
3.4. Az Árpád-kor települési struktúrája	637
3.5. A késő középkori településszerkezet.....	641
3.6. Összegzés	644
3.7. Színes térképek.....	648
3.8. Lelőhelyek jegyzéke.....	654
Irodalomjegyzék	657
Rövidítésjegyzék.....	677
Az alföldi mikrorégió témakörében eddig megjelent művek bibliográfiája	679
Summary	683
List of figures	694

BEVEZETÉS

Az MTA Régészeti Intézete 1984-ben határozta el egy komplex településrégészeti kutatás elindítását az Alföldön. A kutatás területéül a Békés megyei Gyomaendrőd térségét választottuk és 1985–1992 között végeztük. E program célja minden régészeti korszakra kiterjedő településtörténeti vizsgálatok végzése volt egy olyan területen, amely régészeti szempontból az országos átlagnál jobban ismert, a lelőhelyek koncentrációja több korszakban is kimagaslóan nagy.¹ A terület kiválasztásakor nem zárt, körülhatárolható földrajzi egységet kerestünk, hanem két szomszédos geomorfológiai kistáj egy-egy részletét, „határvidékét” jelöltük ki.²

A mikrorégió vizsgálatával a településszerkezet koronkénti változásait szeretnénk volna rekonstruálni, az egyes korszakokon belül együtt létező különböző teleptípusokat meghatározni, a környezet és a települések egymásra hatásának jelenségeit vizsgálni. A kutatás időhatára a neolitikumtól a török kor végéig terjedt, helye pedig a Gyomaendrőd déli részén, Szarvas és Örménykút határos vidékén lévő mintegy 144 km² nagyságú terület.

A kiválasztásnál fontos szempont volt, hogy viszonylag kis területen sok lelőhely legyen, lehetőleg valamennyi régészeti korszakot képviselve. A Magyarország Régészeti Topográfiája munkálatai ezen a területen 1980-ban fejeződtek be, és ennek eredményei alapján ez a vidék látszott a legalkalmasabbnak. Itt ugyanis 237 új régészeti lelőhelyet fedezett fel a topográfiai kutatás, ami km²-enként több mint 1,6-os lelőhelyátlagot jelent (*1. térkép*). Ez nemcsak az Alföld, de az egész ország viszonylatában kiemelkedő sűrűségnek számít.³ A 237 lelőhely között valamennyi régészeti korszak képviselve van.

A program sikere szempontjából fontos körülmény volt, hogy az extenzív jellegű, de lényegében szisztematikusan végzett terepbejárások során minden hozzáférhető régészeti lelőhelyet sikerült lokalizálni. A terület fontosságát a régészet szempontjából az is hangsúlyozza, hogy munkánk megkezdése előtt már 19 lelőhelyen végeztek különböző időkben ásatásokat (*2. térkép*).

A terület kiválasztásánál nem azt az általánosan elfogadott gyakorlatot követtük, hogy egy viszonylag zárt földrajzi egységet jelöltünk ki, hanem két természetföldrajzi kistáj határvidékét, ahol remény mutatkozott arra, hogy a kettő közötti eltérő települési sajátosságok elemzésére is lehetőség nyílhat. A mesterséges határokkal körülvett mikrorégió északi harmada tehát a Hármas-Körös völgyébe, déli, nagyobb része pedig a Maros pleisztocén kori törmelékkúpjára esik. (A két terület geomorfológiai, talajtani, botanikai jellemzőit lásd alább!)

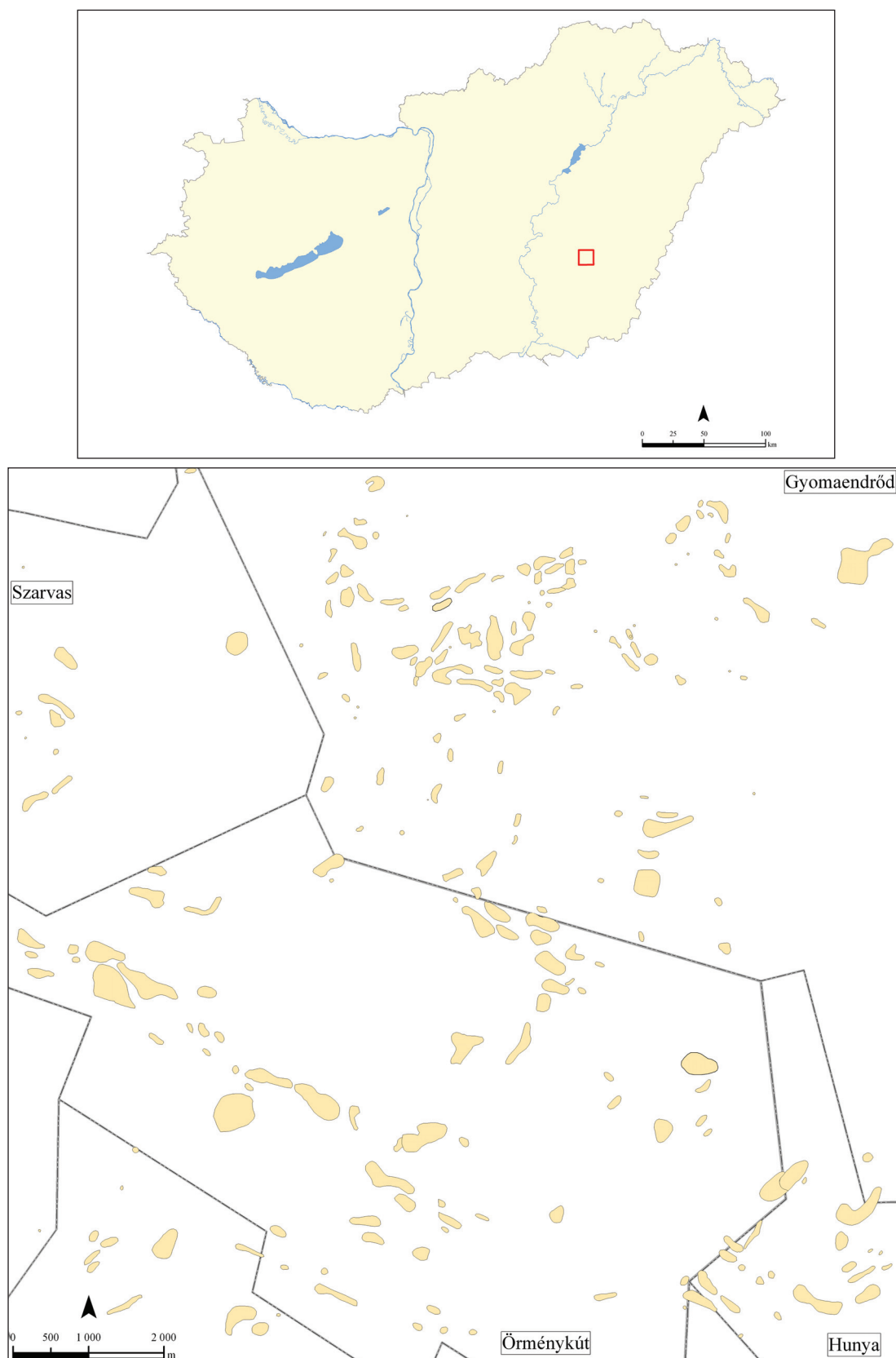
Az 1985–1992 közötti kutatási program célja tehát az volt, hogy a két földrajzi tájegység településszerkezete közötti hasonlóságokat és különbségeket feltárja, és minél több adatot gyűjtsön a korabeli vegetáció, a gazdálkodási formák (földművelés, állattenyésztés) rekonstrukciójához. Ezen felül bizonyos régészeti korszakokban (3–5., 8–10. század) kronológiai kérdések tisztázását, illetve a települési csomópontok, a településszerkezet hierarchiájának tisztázását is reméltük. A munka során 38 lelőhelyen végeztünk ásatásokat, közöttük teljes feltárást is. Lelőhely felméréssel, talajszondával és geofizikai vizsgálatokkal további 12 lelőhelyet vizsgáltunk meg. Ezeknek a kutatásoknak az eredményeként jelentős régészeti, archaeozoológiai, botanikai, és kevesebb antropológiai anyag halmozódott fel.

¹ MRT 8, 121–258, passim.

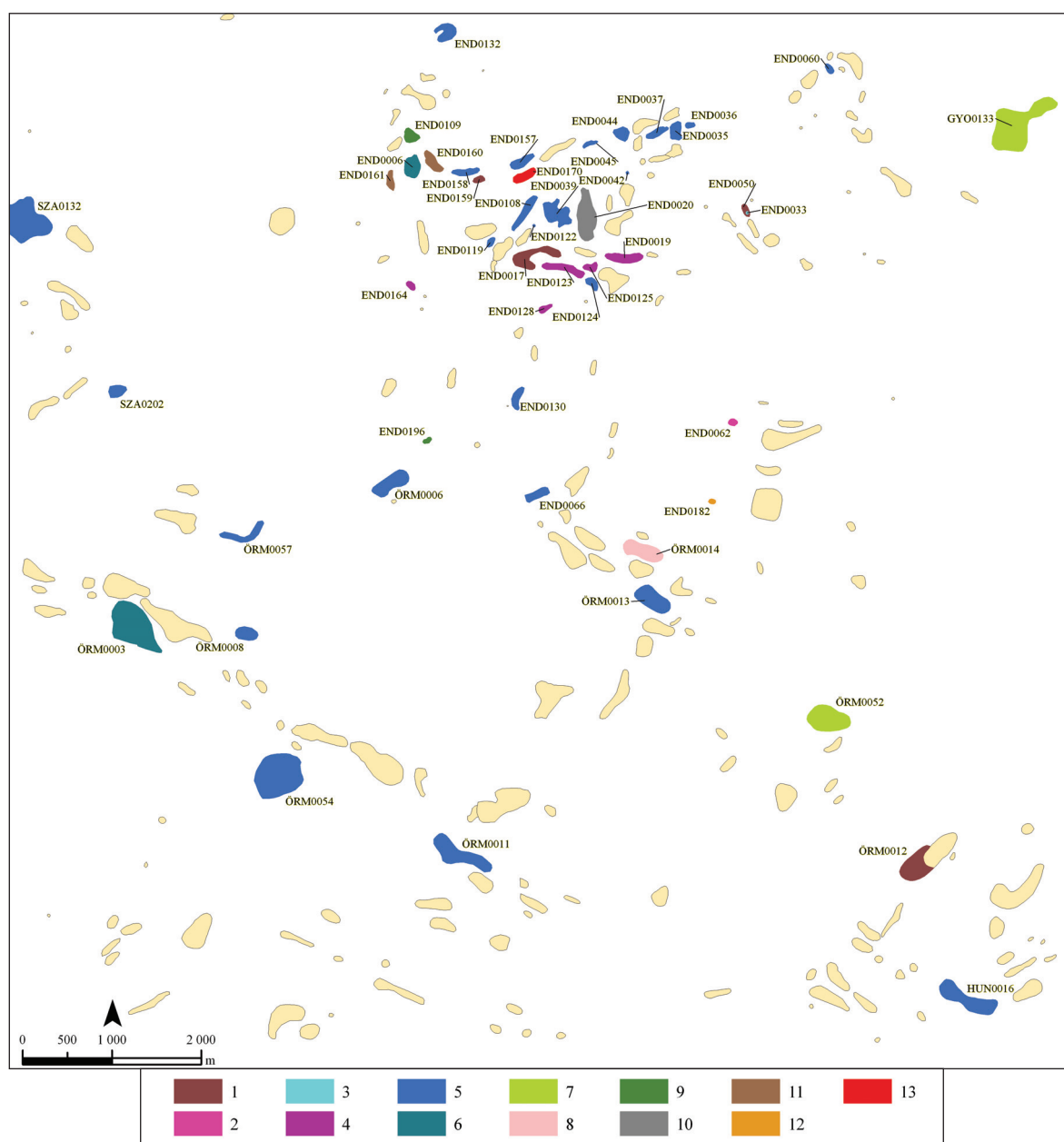
² Jankovich (1989). A munkálatok és a feldolgozás során a vizsgálat alá vont terület jelentősen szűkült. Lásd alább.

³ Az MRT 6. kötetében (szeghalmi járás) 0,9, a 8. kötetben (szarvasi járás) 1,5, a 10. kötetben (Békés, Békéscsaba és környéke) 2,0 az 1 km²-re eső lelőhelyek száma. Ez is egyik oka volt annak, hogy a feldolgozás során a vizsgált területet mesterséges határokkal leszűkítettük. Erről bővebben lásd alább.

Bevezetés



1. térkép: A mikrorégió területe az ismertté vált régészeti lelőhelyekkel.



2. térkép: A mikrorégió területén folytatott régészeti kutatások. *Jelkulcs:* 1: Geofizikai mérés. 2: Talajszonda. 3: Talajszonda és geofizikai mérés. 4: Geofizikai mérés és ásatás. 5: Ásatás. 6: Légi fényképezés, geofizikai mérés, ásatás. 7: Talajszonda, geofizikai mérés, ásatás. 8: Légi fényképezés, talajszonda, geofizikai mérés, ásatás. 9: Felmérés. 10: Felmérés, talajszonda, geofizikai mérés. 11: Felmérés, geofizikai mérés, ásatás. 12: Felmérés, légi fényképezés, ásatás. 13: Felmérés, légi fényképezés, talajszonda, geofizikai mérés, ásatás.

A komplex településrégészeti kutatások szükségességét a német régészet már a 30-as években megfogalmazta. Ennek fontos – bár azóta jócskán meghaladott – módszertani alapvetései közé tartozik az 1927-ben megjelent *Deutsche Siedlungsforschungen* c. tanulmánykötet, melyben még az a stratégia volt az irányadó, hogy az egykori telephelyek teljes, minden részletre kiterjedő feltárására

kell törekedni.⁴ Ez a stratégia határozza meg azóta is a németországi mikroregionális kutatásokat, melyek a vizsgálati területet térben és időben sokkal szűkebben jelölik ki, és a lehető legteljesebb adatfeltárássra törekszenek. Az ilyen célkitűzésekben a felszíni leletgyűjtéseknek értelemszerűen csak marginális szerep juthat.⁵ Ugyanakkor az évszázados múlta visszatekintő Wüstungforschung-nak kezdettől fogva nélkülözhetetlen eleme volt a terepmunka, a helyszíni adat- majd leletgyűjtés is.

A 60-as években viszont az angolszász (angol és amerikai) iskola kezdett olyan extenzív kutatásokba a Mediterraneumban, Közel-Keleten és Közép-Amerikában, amellyel egy évtized alatt – legalábbis mennyiségileg jelentős – előnyre tett szert. Lewis Binfordot tekinthetjük a mikroregionális kutatások „atyjának” abban a tekintetben, hogy ő volt az első, aki a komplex mikrorégiós kutatás elméletét és gyakorlati lefolyását kidolgozta.⁶ Ebben a kutatási megközelítésben döntő, legtöbbször egyedüli forrásfeltáró szerepe volt a terepbejárásoknak, felszíni gyűjtéseknek. Az ilyen kutatóprogramok számbeli növekedése szerencsés módon egybeesett a természettudományos eredmények és módszerek térhódításával a régészetben, melynek eredményeként a természettudományok nélkülözhetetlen segédtudományokká léptek elő a régészet számára, ugyanakkor a régészeti módszerekkel nyert adatok bázisául szolgáltak a történeti környezetrekonstrukcióknak. Ezen a ponton az angolszász és a német régészeti irányzat markánsan különvált: az előbbi a gyors, látványos eredményekre törekedett, a módszertant sokszor öncélúan a valós tudományos értékek elébe helyezte, míg a német irányzat a kisebb területek, egyes korszakok alaposabb vizsgálatát célozta meg. Azt azonban kétségtelenül az angolszász mikroregionális kutatások javára írhatjuk, hogy a kutatás elengedhetetlen feltételévé vált a terepjárás, és a felszíni leletgyűjtés világszerte széles körben elterjedt. Bebizonyosodott, hogy az így szerzett, megfelelő kritikával kezelt adatok sok olyan információt nyújthatnak a településszerkezetre, esetleg a gazdasági struktúrára vonatkozólag is, mint amilyenekhez korábban csak évtizedes ásatási tevékenység során lehetett hozzájutni.⁷

Természetesen szó sem lehet arról, hogy a két irányzat módszertani kiindulópontjait egymással szembe kellene állítani, sőt előnyös tulajdonságaik integrálása jelentheti a megfelelő megoldást.

A kelet-európai régészet elzártsága folytán csak jelentős késéssel, a 80-as években kezdhette meg a felzárkózást a kutatásnak ebben a válfajában. Sokáig Lengyelország járt az élen, ahol a hatvanas évek közepe óta kiterjedt terepjárási tevékenység folyt. A munkálatokról évről-évre megjelent beszámolókból az deríthető ki, hogy a legkülönbébb tudományos programokhoz, leletmentésekhez kapcsolódva végeznek jórészt extenzív jellegű terepbejárásokat.⁸ A lengyel kutatás inkább a mikrorégiók szisztematikus terepbejárása felé fordult, és szép számmal jelentek meg ilyen munkák.⁹ Csehországban a mikrorégiós kutatások között egyaránt megtaláljuk a fejlesztések nyomán szükségessé váló területi vizsgálatokat és az egyes korszakokra irányuló elemzéseket is.¹⁰

Magyarország 1985-től kezdve két, egymáshoz hasonló projekttel kísérletezett. E kísérletek közül az egyik Nyugat-Magyarországon, a Zala megyei Hahót térségében 1986–1994 között folyt,¹¹ a másik pedig az alföldi mikrorégiós program, melynek eredményeiről ez a kötet is szól. 1994-ben angol-

⁴ *Beschomer – Curschmann – Frenzel* (1927).

⁵ *Fehn – Brandt – Deinecke – Irsigler* (1988).

⁶ *Binford* (1964).

⁷ *Dunne – Dancey* (1983) 267–287; *Foard* (1978) 357–374; *Gallant* (1986) 403–418; *Hope-Simpson* (1984) 115–117; továbbá *Jankovich* (1993).

⁸ *Recherches archeologiques de...L'institut d'archeologie de l'universite de Cracovie. Reports on archaeological researches in 1969.* Poznan 1971, 61–70.

⁹ *Schlette* (1980) 95–101, 103–112.

¹⁰ *Meduna – Černá* (1991); *Kuna – Venclová* (1995); *Fridrich et al.* (1996).

¹¹ *Szőke* (1995) 13–33; *Szőke* (1996).

magyar együttműködésben Északkelet-Magyarországon is kezdtek mikroregionális kutatásokat,¹² és 1995–1998 között a Kerka völgyében folytatódott a Zala megyei program.¹³ A kilencvenes évek második felében ugrásszerűen megnőtt a hasonló jellegű vizsgálatok, projektek száma hazánkban is, és az ezredforduló idejére kialakult a ma már tájrégészet néven elismert és művelt kutatási irány, jelentős eredményekkel.¹⁴ Közülük több terepbejárási eredményekre, míg mások csak korábbi kutatásokra, kisebb ásatásokra és elszórt adattári adatokra, megint mások inkább történeti forrásokra támaszkodtak. Viszonylag kevés az olyan kutatási program, ahol a terület *teljes körű* terepbejárását több célzott ásatás adataival sikerült kiegészíteni.

Külön ki kell emelni a legutóbbi évtizedben megjelent három tanulmánykötetet, melyekben Kelet-Magyarországról¹⁵ és a Dunántúlról hat-hat mikrorégió,¹⁶ illetve a bátorligeti láp¹⁷ területén a természettudományos vizsgálatok (elsősorban kutatófúrások) nyomán elvégzett környezetrekonstrukció és a régészet által nyújtott településtörténeti eredmények jelentek meg. E kötetek közös vonása, hogy a magas színvonalú természettudományos és régészeti tanulmányok egymástól függetlenek maradnak, kevés kapcsolódási pontot, egymás adatainak figyelembevételét találjuk bennük. Ebből a szempontból a 2000-ben Gödöllőn tartott tájtörténeti konferencia régészeti vonatkozású előadásainak szövegei többet nyújtottak.¹⁸ Mindazonáltal a Sümegi Pál által szervezett kutatási projektek rengeteg új információt hoztak, melyek a jövőbeli kutatásoknál alapként használhatók.

A mikrorégiós kutatások során az END0170. lelőhelyen elsőként alkalmaztuk az úgynevezett intenzív terepbejárás módszerét, azaz a szisztematikus felszíni gyűjtést.¹⁹ A következő években még hat lelőhelyen végeztünk hasonló vizsgálatokat, ezek eredményeit ebben a kötetben közöljük. E vizsgálatok során egyrészt ellenőriztük a korábbi (MRT) extenzív terepbejárás által nyújtott lehatárolásokat, másrészt a felszín alatti jelenségekre kíséreltünk meg adatokat szerezni. Az END0006. lelőhelyen az utolsó évi feltárás során a leleteket szintenként térképeztük, e munka eredményei is ebben a kötetben találhatók. A hasonló módszerrel végzett vizsgálatok azóta széles körben elterjedtek, de részletes publikációra egy esetben került sor: Muhi középkori mezőváros területén Pusztai Tamás vezetésével 1995-ben végeztek intenzív terepbejárásokat.²⁰ Decs-Etén Miklós Zsuzsa munkatársaival 1997–1999-ben²¹ és 2000-ben összesen 496 20 x 20 méteres négyzetet járt be a középkori faluhelyen,²² de a részletes közlemény még nem jelent meg.²³

Sajnos a Régészeti Intézet humán és pénzügyi erőforrásai még a viszonylag jelentős külföldi kapacitások bevonása ellenére sem voltak elegendők arra, hogy minden régészeti korszak azonos mélységű vizsgálata megtörténjék. Ennek következtében a tervezéskor éppen kiemelten kezelt neolitikus kutatások álltak le leghamarabb, de hamarosan erre a sorsra jutottak a bronzkori és az avar kori ásatások is.²⁴ Mind volumenben, mind tudományos eredményekben a szarmata kori kutatások

¹² Chapman – Laszlovszky (1992) 10–13.

¹³ Bánffy (2005).

¹⁴ Legutóbbi összefoglalását lásd Zatykó (2010) 839–841.

¹⁵ Gál – Juhász – Sümegi (2005).

¹⁶ Zatykó – Juhász – Sümegi (2007).

¹⁷ Sümegi – Gulyás (2004).

¹⁸ Füleký (2000).

¹⁹ Jankovich *et al.* (1992), Jankovich (2011). Hasonló módszerrel vizsgálták néhány évvel korábban az őcsödi neolitikus lelőhelyet is: Raczky (1985).

²⁰ Pusztai (1996) 37–42.

²¹ Miklós – Vízi (1999) 211.

²² Miklós – Vízi (2002) 200.

²³ Legutóbb összefoglalóan: Vízi (2011) 89–93.

²⁴ Ebben jelentős szerepe volt annak a körülménynek, hogy a vállalkozás elindítója, a Régészeti Intézet igazgatója, Bökönyi Sándor akadémikus 1994-ben nyugdíjba vonult. Nem lebecsülendő az sem, hogy

kerültek előtérbe, ugyanakkor leghosszabb ideig az Árpád-kori településszerkezet elemzésére nyílt mód. Az eredmények publikálási lehetőségeivel még mostohábban bánt a sors, legalábbis eddig. A hat évig folyt feltáró tevékenységről az első kötet csupán előzetes közleményeket, jószerével csak ásatási beszámolókat tartalmazott.²⁵ További hat év szünetnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a vállalkozás legnagyobb feltárásának – mely fonák módon egy leletmentés volt – részletes publikációja megjelenjék.²⁶ Ezután még hosszabb szünet következett, 2007–2008-ban Makkay János Elisabetta Starninivel közösen publikálta a neolitikus ásatások eredményeit és leletanyagát.²⁷ 2011-ben újabb kötet jelent meg, melyben az END0170 és ÖRM052 lelőhelyeken folytatott ásatások anyagát adtuk közre.²⁸

Az eltelt csaknem két évtized során több megszakítással, de folytatódott a középkori anyag feldolgozó munkája, melynek eredményeit tartalmazza ez a kötet. 1996-ra készen állt az END0161 és END0182 lelőhelyekről szóló közlemény, 1998-ra elkészült az ÖRM0003 és ÖRM0014 ásatásainak publikációja (Szatmári Imre), az elmúlt esztendőben pedig az END0006 lelőhely kézírata, továbbá a térinformatikai feldolgozás, melynek eredményeként az elterjedési térképek és helyszínrajzok már digitális módszerrel készültek. Ennek során szükségessé vált a lelőhelyek egységes, könnyen kezelhető számozási rendszerének kialakítása, ezért ebben a kötetben is következetesen az MRT 8 nyomán, a település nevéből és a lelőhely számából képzett azonosítót használjuk. Ez a megoldás teszi lehetővé, hogy az egyes lelőhelyek az MRT-ben könnyen azonosíthatók legyenek.²⁹ Tekintettel arra, hogy ebben a két évtizedben a környezetregészter terén rengeteg új eredmény született, melyek miatt a még 2000 előtt elkészült kézirat sok megállapítása, következtetése okafogyottá vált, szükségesé vált a rövidítés, egyszerűsítés. Ennek megfelelően kötetünket elsősorban anyagközlő jellegűnek szánjuk, vagyis inkább a feltárt leletanyag és jelenségek közreadása, mintsem tágabb történeti összefüggések keresése volt a célunk. Reméljük, hogy a fonák módon Magyarországon elsőként indult településtörténeti kutatási program e publikációja mégsem az utolsó lesz a sorban, és hasznára válik a további kutatásoknak.

Ebben a reményben ajánljuk jó szívvel a szakembereknek.

Köszönetnyilvánítás

A kötet alapjául szolgáló kutatásokat és publikációkat – beleértve ezt a kötetet is – összesen hat OTKA pályázat (775/I., 262/II., 231/III., T 018375, K 81935, PUB 106590) tette lehetővé. Köszönettel tartozunk a terepmunkákban részt vett régész munkatársaknak: Kvassay Juditnak és Liska Andrásnak, továbbá azoknak a kollégáknak, akik ásatási anyagaikat e kötet számára közlésre átengedték: Erdélyi Istvánnak és Makkay Jánosnak. A növényi maradványokat és faleleteket Babos Károly és Kertész Éva, a talajmintákat Fülek György professzor (SZITE), a magleleteket Gyulai Ferenc (SZITE), az érmeiket Nagy Ádám határozta meg, az archeozoológiai feldolgozásban közreműködött Bartosiewicz László (ELTE) és Vörös István (Magyar Nemzeti Múzeum). A geofizikai méréseket Mauro Cucarzi

1988–1997 között az MTA Régészeti Intézete személyi állománya és költségvetése évről-évre folyamatosan csökkent.

²⁵ Bökönyi (1992).

²⁶ Bökönyi (1996).

²⁷ Makkay (2007); Makkay – Starnini (2008).

²⁸ H. Vaday et al. (2011).

²⁹ Időközben ugyanis Gyoma és Endrőd összeolvadtak, és a KÖH nyilvántartásában az egyes lelőhelyek már ennek megfelelő új számot kaptak, ezért a KÖH-azonosító alapján az MRT-ben nem kereshetők vissza a lelőhelyek. A kötet végén függelékben közöljük a két rendszer megfeleltetését.

professzor (Fondazione Lerici, Róma), az ELTE Geofizikai tanszéke Pusztai Sándor és Székely Balázs vezetésével, illetve Pattantyús Á. Miklós (Eötvös Loránd Geofizikai Intézet) végezte. A terepmunkákban Gábor Gabriella, Kocsor Julianna, Korondán Zoltán és Miklós Gergely volt nélkülözhetetlen segítségünk. A rajzos illusztrációkat Bodnár Katalin és Dukay Bernadette készítette, a fekete-fehér tárgyfelvevételeket részben Kádas Tibornak, részben Váradi Zoltánnak, a színes, digitális fotókat Fazekas Fanninak köszönjük. A térinformatikai feldolgozást, a térképeket Redenczki Antal (Archeoline Kft.) tervezte és állította elő. A terepi fényképek az ásatók felvételei. Köszönettel tartozunk lektorainknak: Biczó Piroskának és Takács Miklósnak áldozatos munkájukért, értékes tanácsaikért.